

ONTWIKKELING CONCEPT 'DOOD' BIJ KINDEREN VAN ZEVEN EN ACHT JAAR

Middels het filmfragment rondom de dood uit
'The Lion King - 1994'

15 juni 2020

*Development concept of death
Children seven and eight year
Through the movie clip about death in 'The Lion King'- 1994*

Juliëtte van Beek

Samenvatting

De dood is een thema waar iedereen in zijn leven mee te maken krijgt, ook kinderen. Desondanks is het voor kinderen vaak lastig het concept 'dood' te begrijpen. Echter is dit begrip erg belangrijk. Zo kan het angst tegenover de dood reduceren (Slaughter & Griffiths, 2007). Daarnaast kan het rouwproces hiermee bevorderd worden (Ladan & Groen-Prakken, 2001). De ontwikkeling van het begrip 'dood' gaat stapsgewijs per levensfase en wordt gemeten en gedefinieerd in termen van vijf 'subconcepten' (Longbottom & Slaughter, 2018). Het doel van dit onderzoek was een bijdrage te leveren aan de vraag op welke wijze een vorm van media, namelijk films, mogelijk van invloed zijn op het begrip van de dood bij Nederlandse kinderen die nog in de ontwikkelingsfase zijn wat betreft het begrip van de dood. Dit mondt uit in de onderzoeksvraag:

In hoeverre speelt het filmfragment, waarin de vaderleeuw komt te overlijden en het zoontje bij zijn lichaam rouwt om zijn dood, uit The Lion King uit 1994 een rol bij het begrip 'de dood' bij kinderen van zeven en acht jaar?

Om deze vraag te beantwoorden zijn tien kinderen van zeven en acht jaar geïnterviewd in twee fases, vóór het zien van een filmfragment en erna. Dit is uitgevoerd middels onder andere interviewvragen uit het 'Death interview for children' van Slaughter en Griffiths (2017). Verder is er een vragenlijst uitgezet bij de ouders. Het filmfragment bestond uit een realistische weergave van de dood en het verdriet dat erbij komt kijken uit *The Lion King*. De resultaten toonden aan dat de kinderen de eerste vier subconcepten redelijk begrijpen. Echter is het laatste subconcept en hiermee een volledig begrip van de dood nog niet volledig ontwikkeld. Opvallend was dat de kinderen door het zien van het filmfragment zich beter over de dood konden uiten. Hieruit blijkt dat een filmfragment, zoals uit *The Lion King*, waarin de dood op een realistische wijze wordt verbeeld als pedagogisch hulpmiddel kan dienen om in gesprek te gaan over de dood en hiermee het begrip van de dood bij kinderen mogelijk kan vergroten.

Inhoud

1. Inleiding	4
Aanleiding	4
Theoretisch kader	4
Het concept ‘dood’ bij kinderen.....	4
De rol van religie	5
De rol van directe ervaring met de dood.....	6
De rol van ouders	6
De rol van narratieven en de media	6
De rol van films	7
Vraagstuk.....	8
2. Methode	10
Diepte-interview met kinderen	10
Vragenlijst bij ouders.....	11
Filmfragment uit The Lion King 1994	11
Onderzoeksgroep	12
Procedure	12
3. Resultaten.....	15
Onomkeerbaarheid.....	15
Onontkoombaarheid	17
Beëindiging.....	20
Causaliteit	22
De rol van religie	25
De rol van directe ervaring met de dood	26
De rol van ouders.....	26
4. Discussie	28
Leeftijd en cognitieve ontwikkeling	28
Onderzoeksontwerp	28
Media en educatie	29
Realistisch narratief	30
Directe ervaring met de dood	30
Religie.....	30
Rol van ouders	31
Beperkingen en vervolgonderzoek	31
5. Conclusie.....	33

Referentielijst	34
Bijlagen	37
Bijlage A.....	37
Bijlage B.....	40
Bijlage C.....	42
Bijlage D.....	44
Bijlage E.....	47
Bijlage F.....	48
Bijlage G.....	49
Bijlage H.....	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.

1. Inleiding

Aanleiding

De dood is een thema waar iedereen in zijn leven mee te maken krijgt, ook kinderen. Desondanks is het voor kinderen vaak lastig het concept 'dood' te begrijpen. Zij hebben vaak te weinig kennis en ervaring om de dood te bevatten als een biologische gebeurtenis, in tegenstelling tot volwassenen (Longbottom & Slaughter, 2018). Speece en Brent (1996) concluderen dat er voor het tiende levensjaar geen volledig cognitief begrip van de 'dood' is. Het herkennen van de dood als biologische gebeurtenis is cruciaal om een volwaardig begrip van de dood te ontwikkelen. Slaughter en Griffiths (2007) geven aan dat het leren over biologische aspecten van de dood in de vroege levensfase zorgt voor een afname van angst voor de dood. Daarnaast is begrip van de dood voorwaarde voor een kind om het rouwproces bij het verliezen van een dierbare goed te kunnen doorlopen (Ladan & Groen-Prakken, 2001). Cox, Garrett, en Graham (2004) stellen dat directe ervaringen met de dood en de rol die ouders hebben invloed uitoefenen op het begrip van de dood. Verder stellen Candy-Gibbs, Sharp, en Petrun (1985) dat religie een rol speelt bij dit begrip. Ook de media, waarin vaak narratieven in onder andere films worden geconceptualiseerd, bleek een belangrijke rol te spelen. Sedney (1999) suggereert dat de media een indirecte manier van 'dood educatie' is. Volgens haar kan dit net zo overtuigend zijn als de directe voorbereide manier van leren over de dood.

De media kunnen dus een belangrijke invloed uitoefenen op de ontwikkeling van het concept 'dood' bij kinderen. Het doel van dit onderzoek is daarom een bijdrage te leveren aan de vraag op welke wijze een vorm van media, namelijk films, mogelijk van invloed is op het begrip van de dood bij Nederlandse kinderen die nog in de ontwikkelingsfase zijn wat betreft het begrip van de dood.

Theoretisch kader

Het concept 'dood' bij kinderen

Longbottom en Slaughter (2018, p. 2; vertaling JB) stellen dat 'om het begrip van het concept 'dood' te beoordelen verschillende onderzoekers het cognitieve perspectief hanteren waarbij kinderen de dood herkennen als een biologische gebeurtenis'. De ontwikkeling van het begrip 'dood' zal stapsgewijs gaan per levensfase en wordt gemeten en gedefinieerd in termen van vijf 'subconcepten' (Longbottom & Slaughter, 2018):

- 1. Onomkeerbaarheid:** *het begrip dat de dood definitief is en dat er geen terugkeer naar het leven mogelijk is;*
- 2. Onontkoombaarheid:** *het begrip dat alles wat leeft ook eens dood gaat;*
- 3. Toepasselijkheid:** *het begrip dat alleen levende 'dingen' dood kunnen gaan;*
- 4. Beëindiging:** *het begrip dat alle processen in een lichaam op zullen houden te functioneren waarop de dood zal volgen; en*
- 5. Causaliteit:** *het begrip dat dood uiteindelijk veroorzaakt wordt door afbraak van lichamelijke functies.*

Begrip van het eerste subconcept vindt meestal plaats in het vijfde of zesde levensjaar. Begrip van de volgende drie subconcepten geschieden in de eerste schooljaren van een kind. Tussen het zeven en tiende levensjaar ontwikkelen kinderen het begrip over alle subconcepten (Slaughter & Griffiths, 2007). Gemiddeld treedt een volledig begrip van het concept 'dood' op in het tiende levensjaar (Speece & Brent, 1996). Een volledig begrip van de dood wordt in de literatuur gekenmerkt door het herkennen van de dood als een biologische gebeurtenis. Dat wil zeggen dat de dood onvermijdelijk is bij levende wezens en het uiteindelijk wordt veroorzaakt door een onomkeerbare afbraak van lichamelijke functies.

Om te bepalen of het bekijken van een vorm van media, namelijk een filmfragment, bijdraagt aan de ontwikkeling van het volledig begrip van de dood staan kinderen van zeven en acht jaar centraal in dit onderzoek. Het feit dat deze leeftijdsgroep enige kennis heeft over de eerste vier subconcepten, maar vaak nog niet beschikt over een volwassen begrip ervan, maakt deze leeftijdsgroep geschikt voor deze studie. Op deze wijze kan onderzocht worden of een filmfragment een meerwaarde biedt voor de kinderen om het volwassen begrip van de dood te bereiken.

De rol van religie

Verschillende studies hebben aangetoond dat religie een onderdeel is die invloed uitoefent op de ontwikkeling van het begrip dood bij kinderen. Candy-Gibbs, Sharp, en Petrun (1985) onderzochten het concept 'dood' bij vijf tot zevenjarige Amerikaanse kinderen van twee religieuze achtergronden (Unitarist en Baptist). Hoewel leeftijd een belangrijke invloed had op de ontwikkeling van de subconcepten, bleek ook dat de subconcepten onontkoombaarheid en beëindiging werden beïnvloed door de cultuur.

De rol van directe ervaring met de dood

Directe ervaring met de dood kan de ontwikkeling van het concept 'dood' bevorderen, maar hier is geen eenduidig beeld over in de literatuur. Veel studies suggereren dat een directe ervaring de ontwikkeling van het concept 'dood' bevordert (Speece & Brent, 1984), daarentegen verklaren andere studies dat er geen verband is (Rosengren, Gutierrez, & Schein, 2014; Townley & Thornburg, 1980) of zelfs een negatief verband (Cotton & Range, 1990). Longbottom en Slaughter (2018, p. 2; vertaling JB) menen dat 'de verscheidenheid in resultaten verklaard kan worden doordat allen een andere definitie van ervaring hanteren'. Daarnaast is de levensfase een belangrijk aspect. Voor kinderen onder de zes jaar kan een directe ervaring met de dood de ontwikkeling van het concept 'dood' bevorderen, maar voor oudere kinderen niet (Longbottom & Slaughter, 2018). Directe ervaring met de dood draagt volgens Longbottom en Slaughter (2018) bij aan de keuze van ouders om de dood bespreekbaar te maken met hun kind.

De rol van ouders

Veel klinisch psychologen geven aan dat het belangrijk is met je kind over de dood te praten (Grollman, 1991; Lee, Lee, & Moon, 2009). Voor ouders kan dit lastig zijn. Nguyen en Rosengren (2004) tonen aan dat ouders van vier tot zesjarige kinderen het minst op hun gemak zijn wat betreft praten over de dood, in vergelijking met het praten over veroudering, ziekte, levensprocessen en voortplanting. Daarnaast blijkt dat ouders vaak tijdens het spreken over de dood het onderwerp verbloemen door eufemismen als 'we zijn haar kwijt'. Dit kan schadelijk zijn voor de ontwikkeling van het begrip, omdat dit verwarring veroorzaakt en mogelijk leidt tot angst bij het kind. Narratieven over dood die kinderen veelal via de media krijgen te zien, bieden voor ouders een middel om het onderwerp 'dood' bespreekbaar te maken (Longbottom & Slaughter, 2018).

De rol van narratieven en de media

Toolan (2001, p. 8) definieert narratieven als:

Narratieven: 'Een waargenomen opeenvolging van niet-willekeurig verbonden gebeurtenissen, met betrokken mensen of andere bewuste wezens, van wiens ervaring wij mensen kunnen leren'.

Das, den Elzen, en Hoppener (2018, p. 140) stellen dat ‘narratieven de mogelijkheid bieden om een serieuze boodschap op een krachtige en vermakelijke manier over te brengen middels entertainment education’.

Één onderwerp binnen narratieven is de dood. Dit onderwerp kan op twee manieren zijn toegepast in een narratief. Ten eerste onrealistische verhalen rondom de dood. Deze kunnen erg verwarrend zijn, maar kunnen voor ouders wel een aanleiding zijn om de natuurlijke dood te bespreken. Daarnaast zijn er realistische narratieven rondom de dood. Deze kunnen een positieve invloed hebben op het begrip van de dood (Longbottom & Slaughter, 2018).

Aangezien de media en narratieven een belangrijke rol spelen in de tijd waarin we nu leven is er veelvuldig onderzoek naar gedaan.

In *‘Beeldschermkinderen: Theorieën over kind en media’* concludeert Valkenburg (2015) dat kinderen een ontwikkeling doormaken in hun voorkeur voor mediaproducten. Bij de leeftijdsgroep vijf tot acht jaar, waarbinnen de doelgroep van dit onderzoek valt, wordt de aandachtsboog een stuk breder. Verder krijgen zij behoefte aan snellere en moeilijkere entertainment met wat minder vriendelijke hoofdpersonen in een avontuurlijke en spannende context.

Specifiek op het thema ‘dood’ gericht geeft Sedney (1999) aan dat de media een indirecte manier van ‘dood educatie’ is. Volgens haar kan dit net zo overtuigend zijn als de directe manieren van leren. Uit eerder onderzoek bleek dat 67 % van de kinderen het onderwerp ‘dood’ aanhaalden bij hun ouders naar aanleiding van een gerepresenteerde dood in de media, daarna volgden de aanleidingen ‘het doodgaan van een huisdier’ en ‘het doodgaan van een grootouder’ (Renauld, Engarhos, Schleifer, & Talwar, 2015). Aangezien kinderen onder de acht jaar tegenwoordig gemiddeld drie uur per dag naar de media kijken, met het grootste deel van die tijd besteed aan films en televisie (Rideout, 2013; Yu & Baxter, 2015), spelen films een grote rol in de beschikbare literatuur.

De rol van films

Binnen *‘entertainment education’*, die narratieven de mogelijkheid bieden om een serieuze boodschap op een krachtige manier over te brengen bestaat *‘cinemeducation’*. Tenzek en Nickels (2017) definiëren dit als:

Cinemeducation: 'Het gebruik van filmfragmenten of gehele films als een pedagogisch instrument om te onderwijzen'.

De dood representeren in films is een krachtige manier om een serieuze boodschap over te brengen en een hulpmiddel om te onderwijzen. Cox et al. (2004) onderzochten hoe Disney films de dood presenteren en wat het mogelijke effect hiervan is op kinderen. Een van de onderzochte films was *The Lion King*. Zij suggereerden dat dit een realistische weergave van de dood en het verdriet wat erbij komt kijken is. Daarnaast is deze film een vorm van snellere en moeilijkere entertainment, waarin ook minder vriendelijke hoofdpersonen voorkomen, dat zich afspeelt in een avontuurlijke en spannende context. Zoals eerder aangegeven sluit dit goed aan bij kinderen van vijf tot acht jaar oud (Valkenburg, 2015). Het fragment uit *The Lion King* waar zowel de dood van het personage als het rouwproces wordt geconceptualiseerd, zal daarom in dit onderzoek centraal staan.

Sedney (1999) geeft aan dat kinderen uit films over de dood potentiële vaardigheden kunnen overnemen om met verdriet om te gaan. Als de dood en het verdriet wordt gerepresenteerd, kan het vermogen om te rouwen hierdoor worden uitgebreid. Daarnaast geven Cox et al. (2004) aan dat het kinderen iets kan geven om mee te relateren wanneer ze zelf iemand verliezen.

Vanwege het feit dat kinderen onder de acht jaar tegenwoordig gemiddeld drie uur per dag naar de media kijken, met het grootste deel van die tijd besteed aan films en televisie (Rideout, 2013; Yu & Baxter, 2015), het gegeven dat het kijken naar films veel voordeel biedt, en het feit dat onder andere Tenzek en Nickels (2017) aangeven dat 'cinemeducation', een goed pedagogisch instrument is om kinderen te onderwijzen ligt de focus in dit onderzoek op films.

Vraagstuk

Uit bovenstaande beschouwing op basis van relevante literatuur blijkt dat de ontwikkeling van het begrip dood bij kinderen samenhangt met verschillende factoren. Waaronder de rol van cultuur, directe ervaring en de ouders. Daarnaast speelt ook de levensfase, cinemeducation en narratieven in de media een belangrijke rol.

Het belang van dit onderzoek is het feit dat de ontwikkeling van het concept dood en daarbij het herkennen van de dood als een biologische gebeurtenis fundamenteel is voor het reduceren van het angstniveau tegenover de dood bij kinderen (Slaughter & Griffiths, 2007).

Daarnaast stelt Worden (2018) dat rouwen hard werken is en niet iets wat men passief ondergaat. Het begrijpen dat ‘dood’ betekent dat een persoon nooit mee terug komt is de eerste taak in het rouwproces. Het begrip van de dood als een biologische gebeurtenis is dus voorwaarden om het mogelijke rouwproces te doorlopen (Ladan & Groen-Prakken, 2001). Tot slot biedt het voor ouders en verzorgers nieuwe inzichten om de dood met kinderen te bespreken (Bonoti, Leondara & Mastora, 2013).

Op deze manier verschaft dit onderzoek meer inzichten in aanvulling op de bestaande literatuur over het begrip van de dood bij kinderen en de rol die films hierbij mogelijk spelen.

Deze mondt uit in de volgende onderzoeksvraag:

In hoeverre speelt het filmfragment, waarin de vaderleeuw komt te overlijden en het zoontje bij zijn lichaam rouwt om zijn dood, uit The Lion King uit 1994 een rol bij het begrip ‘de dood’ bij kinderen van zeven en acht jaar?

2. Methode

Om de onderzoeksvraag te beantwoorden was het interessant te achterhalen hoever het begrip van de dood bij kinderen ontwikkeld is en wat de denkpatronen die hieraan vooraf gaan zijn. In het boek *'Analyseren in kwalitatief onderzoek'* concludeerden Boeije en Bleijenbergh (2019) kwantitatief onderzoek als een methode waarbij de onderzoekers werken met specifieke hypothesen, die worden getoetst middels een groot aantal waarnemingen en die worden gemeten aan de hand van gestandaardiseerde meetinstrumenten met voor gestructureerde antwoordcategorieën. Kwalitatief onderzoek omschrijven zij als een methode om gegevens te verzamelen middels open interviews en observaties. De waarneembare begrippen ontwikkelen ze veelal zelf door dataverzameling en data-analyse met elkaar af te wisselen. Meestal betrekken ze een kleiner aantal onderzoekseenheden, maar de waarnemingen per eenheid zijn erg intensief. Kwalitatief onderzoek laat toe om de gedachtegang van het kind te verkennen, kaderen en verdiepen (Adlit, 2016). Om de denkpatronen van kinderen wat betreft de dood te begrijpen en diepgaande informatie te achterhalen, sluit de kwalitatieve methode van dataverzameling beter aan dan de kwantitatieve methode. Daarom werd er een kwalitatieve onderzoeksmethode toegepast.

Diepte-interview met kinderen

Een onderzoek uitvoeren onder kinderen komt niet altijd overeen met het uitvoeren van een onderzoek onder volwassenen. Er is een groot verschil in de wijze van tegemoet treden van de wereld (Dedding, Jurrius, Moonen & Rutjes, 2013). Er zijn diepte-interviews gehouden, omdat dit een geschikt instrument is om onderzoek uit te voeren onder kinderen boven de vijf jaar (Adlit, 2016). Op deze manier kan dieper in worden gegaan op een specifiek onderwerp. Dit is de geëigende methode wanneer er individuele ervaringen, meningen, percepties, gevoelens of gevoelige onderwerpen bevroegd dienen te worden (Adlit, 2016). Er werden tien gestructureerde interviews gehouden met onder andere interviewvragen uit het *'Death interview for children'* van Slaughter en Griffiths (2017). Ook zijn er additionele vragen gesteld om meer te weten te komen over een specifiek onderwerp.

De *'Death interview for children'* is een veelgebruikte vragenlijst bij onderzoek naar de ontwikkeling van het concept 'dood' bij kinderen tussen de vier en tien jaar oud (Koocher, 1973; Lazar & Torney-Purta, 1991). Echter heeft het *'Death concept interview'* ook nadelen. Er worden hierin regelmatig sturende vragen gesteld. Daarnaast zijn zulke interviews mogelijk taalkundig lastig voor een kind (Kenyon, 2001). Hier is rekening mee gehouden

door zo min mogelijk te sturen en lastige vragen anders te verwoorden. De vragen uit deze methodiek bieden inzicht in het begrip van de dood bij kinderen. Ze zijn verdeeld over de vijf subconcepten. Kinderen kregen een score van nul tot twee toegewezen voor ieder concept met een algemene score voor het concept ‘dood’ van maximaal tien. Puur deze scores bieden cijfermatige informatie over het begrip, maar beperken zich tot kwantitatief onderzoek. Door deze cijfers als indicatie te zien, maar vooral veel vast te stellen uit de verbale en non verbale communicatie is er een poging gedaan om de gedachtegang van het kind te verkennen en om relaties tussen thema’s te begrijpen wat kenmerkend is voor kwantitatief onderzoek.

Vragenlijst bij ouders

De ouders werden bevraagd over de cultuur, de rol van de ouders en de directe ervaring met de dood middels een vragenlijst om op deze manier zo goed mogelijk voorbereid te zijn op het interview. Daarnaast zijn de ingevulde vragenlijsten gebruikt in de analysefase om de verkregen data uit de interviews te kunnen duiden en om verbanden te kunnen signaleren. Dit wordt uitgebreid toegelicht in de procedure. De definities van de begrippen zijn:

Cultuur: ‘De collectieve programmering van de menselijke geest die de leden van één groep of categorie mensen onderscheidt van die van andere groepen’ (Hofstede, Hofstede, & Minkov, 2010, p. 6; vertaling JB).

De rol van de ouders: ‘Het geheel aan gedragingen van de ouders waarbij zij hun kinderen onderwerpen leren kennen en leren begrijpen. Hierbij gaat het om verschillende concepten: natuurlijke levenscyclus veranderingen, genetische inherentie en mens en dier categorisatie. De ouders beïnvloeden hiermee de ontwikkeling van het begrip van de biologische en natuurlijke wereld’ (Longbottom & Slaughter, 2018, p. 2; vertaling JB).

Directe ervaring met de dood: ‘De dood van een direct familielid of een goede vriend, de dood van een ver familielid of vriend en de dood van een huisdier’ (Longbottom & Slaughter, 2018, p. 2; vertaling JB).

Filmfragment uit The Lion King 1994

Om de invloed van het filmfragment te onderzoeken, vond het interview plaats in twee fases. Dit wordt verder toegelicht in de procedure. Het fragment bestaat uit het deel waarin Mustafa, de vaderleeuw, komt te overlijden en Simba, het zootje, bij zijn lichaam rouwt om zijn dood. Er is gekozen voor een fragment uit *The Lion King* omdat dit een vorm van snellere en moeilijkere entertainment is, waarin ook minder vriendelijke hoofdpersonen voorkomen in een avontuurlijke en spannende context. Dit sluit aan bij kinderen van vijf tot acht jaar

(Valkenburg, 2015). In *The Lion King* uit 1994 wordt de dood en het verdriet dat bij de dood komt kijken op een realistische wijze verbeeld. Deze film is volgens Cox et al. (2004) een effectief middel om als hulpmiddel te dienen voor het bespreken van het thema dood bij kinderen. Daarnaast is er gekozen voor de versie uit 1994 in plaats van de versie uit 2019 omdat Kijkwijzer (z.d.), de organisatie die ouders en opvoeders waarschuwt tot welke leeftijd een film schadelijk kan zijn, aangeeft dat de versie van 2019 tot negen jaar schadelijk kan zijn. De versie uit 1994 wordt vanaf zeven jaar niet meer als zijnde ‘schadelijk’ beoordeeld.

Onderzoeksgroep

De ontwikkeling van het begrip dood in fases van subconcepten gaat samen met de levensfase van het kind. Deze ontwikkeling vindt gemiddeld plaats vanaf het vijfde tot tiende levensjaar (Slaughter & Griffiths, 2007). Gemiddeld treedt een volledig begrip van het concept ‘dood’ ongeveer op in het tiende levensjaar (Speece & Brent, 1996). Bij deze leeftijdsgroep is het dus niet relevant te onderzoeken of een filmfragment van invloed is op de ontwikkeling van het begrip dood, want deze ontwikkeling is meestal al volledig. Kinderen van ongeveer zeven en acht jaar hebben begrip van de eerste vier subconcepten doorgemaakt en dus vaak nog niet van alle subconcepten. Om te analyseren of het zien van het filmfragment van invloed is op de ontwikkeling van een volledig begrip van de dood staat deze leeftijdsgroep centraal. Verder is er hiervoor gekozen omdat, het zien van *The Lion King* uit 1994 past bij een leeftijd vanaf zeven jaar. De onderzoeksgroep bestond uit tien kinderen, waarvan vijf achtjarige meisjes, vier zevenjarige meisjes en één achtjarige jongen.

Procedure

Vooraf aan het onderzoek is het onderzoeksplan voorgelegd aan de *Ethische Toetsingscommissie Geestewetenschappen van de Radboud Universiteit* die het heeft goedgekeurd. Wegens de Coronacrisis werden de participanten via het netwerk van de studenten, telefonisch benaderd. Wanneer zij aangaven open te staan om mee te werken, werd hen de informatiebrief per email toegezonden (Bijlage A). Wanneer zij aangaven deel te willen nemen, werd hen het toestemmingsformulier (Bijlage B) toegestuurd die zij ondertekend retour hebben gemaïld. Vervolgens werd de ouders gevraagd de vragenlijst in te vullen (Bijlage C).

Daarna werden de kinderen telefonisch via Zoom geïnterviewd en vulden de onderzoekers de vragenlijst van het *Death Interview* in (zie Bijlage D). Het virtuele interview vond bij het kind thuis plaats, omdat een gevoel van vertrouwen erg belangrijk is voor kinderen (Adlit,

2016). Het interview vond plaats in aanwezigheid van de ouders, omdat deze leeftijdsgroep waarschijnlijk niet in staat is virtueel te worden geïnterviewd zonder hulp. Daarnaast was de aanwezigheid van de ouders een voorwaarde van de ethische commissie om het onderzoek uit te laten voeren.

De eerste fase van het interview bestond onder andere uit vaste interviewvragen uit het '*Death interview for children*' van Slaughter en Griffiths (2017). Deze toetsen het begrip van de dood bij het kind. Hierna werd het kind gevraagd online het toegezonden filmfragment te bekijken. Vervolgens werd het kind opnieuw geïnterviewd met behulp van de vragenlijst. Doel was begrip van de dood te toetsen ná het bekijken van het fragment. Op deze manier kon worden bepaald of het zien van het filmfragment van invloed is op de ontwikkeling van het concept dood. De verwachting was dat de kinderen na het zien van het filmfragment beter in staat waren de dood te begrijpen en dat dit zal blijken uit de reacties in de tweede fase van het interview.

Tijdens het interview werd het onderzoek kort geïntroduceerd om het doel van het onderzoek duidelijk te maken. Verder werd rekening gehouden met aanbevelingen van Adlit (2016). Ten eerste dient het gesprek geleidelijk te worden opgebouwd, daarom werd er begonnen met simpele vragen om het kind op zijn/haar gemak te stellen. Ook is het handig het interviewproces op te splitsen in subsecties met ieder een korte introductie. Dit werd gedaan per subconcept van het concept 'dood'. Verder is het niet altijd even gemakkelijk om online een vertrouwensband op te bouwen. Wel is het belangrijk om kinderen vertrouwen te geven zodat ze hun gedachten zullen delen. Daarom werden goed of fout vragen vermeden en werd de indruk gegeven dat ieder antwoord goed is. Juist opmerkingen als 'Echt?' en 'Waarom?' werden wel genoemd. Dit is een manier om kinderen het gevoel te geven dat zij de onderzoekers iets aan het leren zijn in plaats van geëvalueerd te worden door een volwassene. Aangezien de onderzoekers virtueel aanwezig waren bij het onderzoek, maakten zij heel uit van het onderzoeksinstrument. Zij hebben getracht zo objectief mogelijk onderzoek te doen en suggestieve vragen te vermijden om de betrouwbaarheid te waarborgen. Daarnaast was het belangrijk ja en nee vragen te vermijden en het kind ruimte te geven, zij kunnen zich namelijk opgejaagd voelen om antwoord te geven. Tot slot was het belangrijk rekening te houden met het feit dat kinderen tussen de vijf en acht jaar gevoelig zijn voor de verwachtingen van de onderzoeker en een sterke neiging hebben om te behagen. Een mogelijkheid om sociaalwenselijke antwoorden te vermijden tijdens het afnemen van interviews kan volgens Adlit (2016) middels creatieve opdrachten. Op deze manier heeft het kind tijd om dieper na te

denken en te reflecteren over het antwoord. Tijdens dit interview diende het filmfragment hiervoor. Tot slot bleek uit onderzoek van de Gezondheidsraad (2000) dat aandachtsproblemen vier keer vaker voorkomen bij jongens dan bij meisjes. Hier is dan ook bewust opgelet om zowel jongens al meisjes aandachtig het filmfragment te laten bekijken.

Vervolgens werden de interviews geregistreerd middels digitale geluidsopnames. Deze opnames werden gebruikt voor letterlijke uitwerking en analyse van wat er is gezegd. Deze geluidsopnames zijn (door de unieke stem) niet volledig anoniem, maar de transcripten werden wél geanonimiseerd en opgeslagen op het beveiligde netwerk van de Radboud Universiteit. Na het transcriberen werd de informatie gecodeerd, geanalyseerd en tot slot verwijderd. Voor het coderen van de interviews en vragenlijsten werd er gebruik gemaakt van open, axiaal en selectief coderen. Zie Bijlage F voor de codelijst. Er zijn kernwoorden aan de antwoorden gekoppeld, vervolgens werden verbanden gelegd en uiteindelijk werd hieruit een conclusie getrokken. Zodra de vragenlijst en interviews waren afgenomen ontvingen de participanten een debriefing (Bijlage E) om hen te bedanken en de resultaten wanneer mogelijk te delen.

3. Resultaten

Onomkeerbaarheid

Het eerste subconcept houdt het begrip in dat de dood permanent is en er geen mogelijkheid is om terug te keren. Dit werd onderzocht met de vragen:

‘Kan iemand die dood is ooit weer een levend mens worden’ en ‘Als een mens dood gaat en nog niet zo lang is begraven in een graf, kan hij of zij dan weer een levend persoon worden?’

In de eerste fase waarin de kinderen werden geïnterviewd vóór het zien van het filmfragment bleek dat veel kinderen geen overtuigend antwoord konden geven op de vragen. Er was bij veel kinderen sprake van denkpauzes. Ook zochten enkelen non verbaal bevestiging bij hun ouders. Daarnaast kwam de verbale en non verbale communicatie niet altijd overeen en werd redelijk vaak ‘weet ik niet’ of ‘ik denk..’ in het antwoord genoemd. Zie Citaat 1 en 2 die deze bevindingen onderbouwen.

Interviewer: En stel als iemand dood is gegaan en die wordt begraven, kan die dan weer een levend mens worden of kan dat niet?

Julia: uhhhh. [kijkt even weg] Nee? [vragend]

Citaat 1. Onomkeerbaarheid.

Interviewer: En stel als iemand dood is, kan die dan ook weer een levend mens worden?

Sara: weet ik niet

Interviewer: dat weet je niet. Zo. En uhm als een mens net dood is gegaan en nog niet zo lang begraven is in een graf. Denk je dan dat die dan weer levend kan worden?

Sara: *kijkt moeder aan*

Moeder: zeg maar wat je denkt

Sara: [Kijkt naar haar moeder] Weet ik ook niet.

Interviewer: dat weet je ook niet zo goed?

Sara: Denk ik niet

Citaat 2. Onomkeerbaarheid.

Dit kan mogelijk verklaard worden doordat het lastige vragen waren, mogelijk omdat niet alle kinderen een ervaring met de dood van een mens hebben meegemaakt, bleek uit de vragenlijst.

Daarentegen waren de antwoorden van de kinderen in de tweede fase ná het zien van het filmfragment dikwijls overtuigender. Zo was de reactiesnelheid vlot, werden er minder denkpauzes ingelast, werd minder vaak het woord ‘uh’ genoemd en werden veelal de juiste antwoorden gegeven. Dit toont onder andere Citaat 3 aan. Door te verwijzen naar de leeuw uit het filmfragment bij de vragen was onder andere Sara een stuk overtuigender en gaf zij de juiste antwoorden. Toen de interviewer niet specifiek verwees naar het filmfragment was Sara’s antwoord twijfelachtig en zei zij ‘denk ik niet’.

Interviewer: En kan iemand die dood is gegaan, zoals net zag je de leeuw die dood is gegaan, kan iemand dan weer een levend mens worden?

Sara: Denk ik niet.

Interviewer: denk je niet. Denk je dat die leeuw die net dood is gegaan weer levend wordt?

Sara: [overtuigend] nee.

Interviewer: en als een mens dood gaat en nog niet zo lang begraven is. Kan die dan weer levend worden?

Sara: [overtuigend] nee.

Citaat 3. *Onomkeerbaarheid.*

Dit kan mogelijk verklaard worden doordat de kinderen nu een realistisch filmfragment hebben gezien over de dood. Verder kunnen zij de vragen herkend hebben. Ook kan het zo zijn dat de kinderen de tijd waarin het filmfragment werd afgespeeld hebben gebruikt om na te denken.

Ook al vonden de kinderen het vóór zien van het filmfragment lastig de vragen te beantwoorden, sluiten de antwoorden eerder aan bij het hebben van begrip van dit subconcept dan het hebben van géén begrip van dit subconcept. Dit omdat de meeste kinderen toch neigden naar het goede antwoord ook gebruikten zij de woorden ‘denk ik’ of kosten het hen tijd om de vraag te beantwoorden.

Onontkoombaarheid

Het tweede subconcept houdt het begrip in van het feit dat alle levende ‘dingen’ uiteindelijk komen te overlijden. Dit werd onderzocht middels de vragen:

‘Noem een voorbeeld van iets dat dood gaat?’, ‘Gaan mensen dood?’ en ‘Gaan alle dingen die je benoemde in vraag 1 dood?’

De categorieën die door de kinderen benoemd werden als ‘dingen’ die komen te overlijden bestaan uit: mensen, dieren en het milieu. Binnen de categorie ‘dieren’ werden vooral huisdieren genoemd zoals een kat. Zoals in Citaat 4 en 5.

Interviewer: Dan ga ik jou de eerste vraag stellen. En uh, dat gaat eigenlijk over, of je iets kan.. Een voorbeeld kan geven van iets dat dood kan gaan?

Julia: uhhh. Een kat.

Interviewer: een kat. Ja.

Julia: een vis. Heel veel dieren kunnen dood gaan.

Citaat 4. *Onontkoombaarheid.*

Interviewer: Oke, wil jij mij eens iets noemen wat dood kan gaan?

Moeder: Weet je iets wat dood kan gaan?

Emma: Een hond.

Interviewer: En mensen, gaan mensen ook dood?

Emma: Ja.

Interviewer: Oke dus een hond en mensen kunnen dood gaan.

Citaat 5. *Onontkoombaarheid.*

Een waarschijnlijke verklaring voor het veelal éérst benoemen van een huisdier is hun directe ervaring met de dood. Uit de vragenlijst bleek dat alle kinderen te maken hebben gehad met een huisdier die is overleden in tegenstelling tot een overleden mens.

Verder gaf de helft van de kinderen in de eerste fase uit zichzelf aan dat mensen sterven,

echter gaf de andere helft dit pas aan na het specifiek stellen van de vraag of mensen sterven. Wel waren alle kinderen zowel verbaal als non verbaal overtuigend wat betreft het feit dat mensen overlijden. Dit is onder andere af te leiden uit Citaat 6.

Interviewer: Kan je mij iets noemen wat dood kan gaan?

Mila: Bloemen en planten enzo, dieren én mensen natúúrlijk!

Citaat 6. *Onontkoombaarheid.*

In de tweede fase benoemde de meerderheid uit zichzelf mensen als ‘dingen’ die overlijden. Daarnaast werd specifiek verwezen naar het filmpje. Enkele kinderen benoemden de filmfiguren als leeuwen die sterven, anderen zien de filmfiguren als ‘mensen’ door het benoemen van ‘een vader’ die kan sterven. Dit tonen onder andere Citaat 7 en 8 aan.

Interviewer: He, kan je eens vertellen wat je zag in het filmpje?

Mila: Uhm, zijn vader was gevallen en toen ging hij dood omdat hij heel hard gevallen was en toen kroop die bij hem een beetje en toen kwam de slechterik en die kwam gewoon eraan lopen en daarna stopte het.

Citaat 7. *Onontkoombaarheid.*

Voor het filmfragment

Interviewer: oke super! Dan ga ik jou de eerste vraag stellen. En uh, dat gaat eigenlijk over, of je iets kan.. Een voorbeeld kan geven van iets dat dood kan gaan?

Julia: uhhh. Een kat.

Interviewer: En weet je ook of mensen dood kunnen gaan?

Julia: Dat kan.

Na het filmfragment

R: Kun jij een voorbeeld noemen van iets dat dood gaat?

J: uhhh. Een hond. Uhhh mensen.

Citaat 8. *Onontkoombaarheid.*

Een verklaring is het feit dat in zij een realistische weergave van de dood hebben gezien. De kinderen zagen het filmfragment mogelijk niet als tekening van leeuwen, maar als een realistische gebeurtenis waardoor zij mogelijk ná het zien van het filmfragment mensen eerder benoemen als dingen die kunnen sterven. Echter kan de specifieke vraag van de onderzoekers naar de categorie mensen ook het idee hebben opgewekt dat dit het sociaal gewenste antwoord is. Al met al bleek dat alle kinderen begrip van het subconcept onontkoombaarheid hebben.

Toepasselijkheid

Het derde subconcept bestaat uit het begrip dat alleen datgene wat leeft dood kan gaan. Dit werd onderzocht met de vraag:

‘Noem eens iets dat niet dood gaat’.

Merendeel van de kinderen kon uit zichzelf dingen noemen die niet sterven. De overige kinderen konden dit ook met hulp, zoals in Citaat 9.

Interviewer: En kan je dan ook iets noemen dat niet dood kan gaan?

Emma: Ik weet het niet.

Interviewer: Ja dat is lastig. En als ik wat dingetjes noem kan jij dan vertellen of het dood kan gaan of niet? Jij zei net al dat dieren en mensen dood kunnen gaan. Maar bijvoorbeeld een stoel of een huis?

Emma: Nee.

Interviewer: Je snapt het wel he! En kan je zo dan nog eens iets noemen wat niet dood kan gaan?

Emma: Uhm, een computer.

Citaat 9. *Toepasselijkheid.*

Opvallend was het feit dat alle kinderen, op één uitzondering na, zaken rondom hun huis benoemden als ‘dingen’ die niet sterven zoals kussens.

Daarnaast was er geen verschil in het type antwoord dat kinderen gaven in de eerste of tweede fase. Echter werden na het zien van het filmfragment wel andere zaken genoemd, maar die bleven bestaan uit dingen die in hun huis staan zoals Citaat 10 illustreert.

Interviewer: En euh, kan je ook iets noemen dat niet dood gaat?

Anna: [kijkt weg, richting moeder] Raam! [overtuigend met blij intonatie]

Interviewer: Raam? Ja! Goed zo! [lacht]

Anna: [Lacht]

Interviewer: Weet je nog wat?

Anna: Kussen?! [blij intonatie]

Citaat 10. *Toepasselijkheid.*

Een mogelijke verklaring hiervoor is het feit dat het interview online bij het kind thuis plaatsvond. Het kind kijkt om zich heen en ziet mogelijk dingen die niet kunnen sterven. Opmerkelijk was het feit dat na het zien van het filmfragment er door niemand verwezen is naar een zaak uit het filmfragment. Dit kan mogelijk verklaard worden, doordat de kinderen met al hun aandacht bij de spannende gebeurtenis in de film waren en niet letten op bijvoorbeeld de stenen die onsterfbaar zijn.

Beëindiging

Het vierde subconcept, waarin centraal staat dat alle lichamelijke processen ophouden met functioneren waarop de dood zal volgen, werd onderzocht met behulp van de vragen:

'Of dode mensen eten, naar de wc gaan, ademhalen, bewegen, dromen en water nodig hebben.'

In de eerste fase vonden allen met uitzondering van één, het lastig te beantwoorden of een persoon droomt als hij dood is. Daarnaast vonden enkele kinderen het lastig te bepalen of een persoon ademt en beweegt als hij dood is. Dit is afgeleid uit het feit dat er stiltes vielen, er incorrecte antwoorden voorkwamen, er vaak woorden als 'uh' genoemd werden en doordat kinderen aangaven dat zij het moeilijk vonden antwoord te geven op de vragen. Zie Citaat 11.

Interviewer: En kunnen ze dan nog adem halen?

Mila: Oeh dat is een moeilijke.

Interviewer: Ja dat is een moeilijke. Maar er is niks goed of fouts hoor, je moet gewoon zeggen wat jij denkt.

Mila: Oke dan denk ik het niet.

Citaat 11. *Beëindiging.*

In de tweede fase lijken de kinderen het subconcept beëindiging beter te begrijpen. Zo hebben zij onder andere minder tijd nodig om na te denken. Daarnaast geeft de meerderheid nu de juiste antwoorden en zien de kinderen ook in dat een dood persoon niet droomt, ademt of beweegt. Zie Citaat 12.

Voor het filmfragment

Interviewer: En dromen mensen die dood zijn?

Emma: Dat weet ik niet

Na het filmfragment

Interviewer: Nee he. En denk je dat die aan het dromen was nog.

Emma: Nee.

Citaat 12. *Beëindiging.*

Een mogelijke verklaring hiervoor is het feit dat de kinderen een realistisch filmfragment zagen waarin de leeuw niet meer droomde, ademde of bewoog toen het kleine leeuwje zijn vader probeerde ‘wakker’ te maken. Hij bleek echt dood te zijn.

Of een dood persoon eet, drinkt en naar de wc gaat werd vrij vlot en correct beantwoord door de kinderen in beiden fases. Zie onder andere Citaat 13.

Voor het filmfragment

Interviewer: En als die mensen dan dood zijn, hebben ze dan eten nodig?

Noah: Nee [overtuigend].

Interviewer: Moeten ze dan naar de wc?

Noah: Nee [overtuigend].

Interviewer: En? Hebben ze dan nog water nodig?

Noah: Nee [overtuigend].

Na het filmfragment

Interviewer: En als die mensen dan dood zijn, hebben ze dan eten nodig?

Noah: Nee [overtuigend].

Interviewer: Moeten ze dan naar de wc?

Noah: Nee [overtuigend].

Interviewer: En? Hebben ze dan nog water nodig?

Noah: Nee [overtuigend].

Citaat 13. *Beëindiging.*

Een mogelijke verklaring hiervoor is het feit dat eten, drinken en naar de wc gaan zichtbare gedragingen zijn en bijvoorbeeld dromen lastiger in te beelden is.

Kortom grotendeels werd het subconcept beëindiging begrepen, maar het is nog niet bij alle kinderen volledig ontwikkeld.

Causaliteit

Het laatste subconcept houdt het begrip in dat de dood veroorzaakt wordt door afbraak van lichamelijke functies. Dit werd onderzocht met de vragen:

'Kan je eens een voorbeeld geven waardoor een mens dood kan gaan?' en 'En wanneer dat dan gebeurt, wat maakt het dat het mens echt dood is?'

In de eerste fase waren de meest benoemde oorzaken van dood: ziekte, ouderdom, een ongeluk en Corona. Opmerkelijk was dat Corona als aparte oorzaak werd genoemd naast ziekte. Een mogelijke verklaring hiervoor is het feit dat dit een uitgebreid besproken thema is in de media en omdat de kinderen nog geen begrip hebben van wát er precies gebeurt als een persoon dood gaat. Zij namen de gebeurtenis waar, maar wat er verder met het lichaam gebeurt konden zij niet uitleggen. Dit werd opgemaakt uit het feit dat er vaak naar de ouders gekeken werd, er stiltes vielen, er werd benoemd dat zij het antwoord niet weten of doordat ze niet verwezen naar lichamelijke functies die uitschakelen. Zie Citaat 14.

Interviewer: Oke, dat weet je goed. Dus al die dingen die je net noemde die gaan dood? (2: Gaan alle dingen die je benoemde in vraag 1 dood?)

Sophie: Ja, ze blijven niet voor altijd en eeuwig leven dat is wel een beetje raar. Ze gaan dood door een vos ofzo, of door ziektes, en ook corona.

Interviewer: Kan je eens een voorbeeld geven waardoor een mens dood kan gaan? Eerder zei je al door ziekte en corona, heb je nog een ander idee?

Sophie: Misschien door een krokodil, want mama zei een keertje dat iemand dood ging door een krokodil, dus door krokodillen. En ik denk ook door beren en door onder de auto te komen, want dat is een keer bij iemand gebeurt.

Interviewer: Nou dat weet je al goed, en wanneer je dan onder een auto komt, weet je dan misschien ook waardoor je dan echt dood gaat?

Sophie: Als je onder een auto bent gekomen.

Interviewer: Waarom ga je dood als je onder een auto komt?

Sophie: Omdat een auto super zwaar is en dan gaat die zo (*uitgebeeld* over het hoofd)

Interviewer: En een krokodil dan? Hoe maakt die een mens dood?

Nou, mama zei toen ze klein was of toen ze met een vriendin ergens was toen ging ze ergens heen in een bootje. Dan zijn daar heel veel krokodillen en dan vaar je zo. En mama zei als je dan, want de krokodillen zijn echt net zoals standbeelden, maar als je dan te dichtbij komt dan, want krokodillen zijn echt super snel en dan kunnen ze je in een keer doorslikken.

Citaat 14. *Causaliteit.*

Met hulp konden andere kinderen iets aangeven, zoals in Citaat 15, maar wat er precies in het lichaam gebeurt is voor de meeste kinderen niet duidelijk.

Interviewer: Kan jij misschien een voorbeeld geven waarom iemand dood gaat?

Stilte

Vader: Wanneer gaat iemand dood?

Mila: Als je heel oud bent en niet meer zoveel dingen kunt doen, en dat is het een beetje wat ik erover weet. Sommige mensen zijn in een ziekenhuis en dan moeten ze heel veel pilletjes slikken voor sommige dingen en dan kunnen ze heel makkelijk dood gaan.

Interviewer: Dus als ik jou goed begrijp dan gaat iemand dood als hij heel oud is en dat komt dan misschien omdat zijn lichaam niet meer zo goed werkt? Bedoel je dat?

Mila: Ja.

Citaat 15. *Causaliteit.*

Enkele kinderen konden benoemen dat het hart stopte met kloppen en dat een persoon hierdoor écht dood is, zie Citaat 16. Echter kwam bij de meeste kinderen naar voren dat dit begrip nog niet volledig ontwikkeld is.

Interviewer: Oke. En wat je dan waardoor een mens écht dood is? Wat is er dan echt met die persoon gebeurt? Weet je dat ook, of..?

Anna: Dat weet je want... Dan klopt het hartje niet meer.

Citaat 16. *Causaliteit.*

In de tweede fase konden enkele kinderen andere oorzaken noemen zoals geen lucht meer krijgen. Daarnaast herkenden alle kinderen de gebeurtenis in het filmfragment als ‘de dood’. Ook konden de kinderen de dood van de leeuw beschrijven en vertellen dat hij val van de berg viel. Als hier tijdens het interview dieper op in gegaan werd, bleek het echter toch nog een lastig onderwerp te zijn. Dit toont onder andere Citaat 17 aan.

Interviewer: Kan jij nog een ander voorbeeld noemen waardoor iemand dood kan gaan?

Emma: (Lange stilte) Weet ik niet.

Interviewer: Net zei jij ziek zijn of heel oud zijn. Wat gebeurde er met de grote leeuw, waardoor ging die dood?

Emma: Omdat die van de berg viel.

Interviewer: Oke, en net zei jij al dat iemand door ziekte dood kan gaan, of je noemde ook heel hard vallen wat gebeurde met de grote leeuw. En wat gebeurde er denk je dan precies waardoor hij echt dood ging? Want als je valt wat gebeurt er dan met je lichaam?

Emma: Weet ik niet.

Citaat 17. *Causaliteit.*

Enkele kinderen konden uitleggen wát precies maakte dat de leeuw ook echt dood was. Zo werd benoemd dat de grond erg hard is of het feit dat er veel bloed uit het lichaam loopt. Zie Citaat 18.

Interviewer: En heb je nu na het filmpje nog andere dingen waarvan je denkt dat die ook nog bij de vragen van daar straks kunnen? Bijvoorbeeld nog iets dat dood kan gaan?

Sophie: Ja als je van een rots af valt en als je dan met je hoofd op een boom terecht komt en dan komt er allemaal bloed, dan kan je wel dood zijn.

Citaat 18. *Causaliteit.*

Desalniettemin kon de meerderheid de afbraak van lichamelijke functies niet verwoorden. Dit kan mogelijk verklaard worden door de levensfase en cognitieve ontwikkelingen die zij tot nu toe hebben doormaakt. Het concept causaliteit is hiermee het minst ontwikkeld.

De rol van religie

De meerderheid van de kinderen is niet religieus opgevoed. Er werd door hen amper verwezen naar religieuze overtuigingen. Opmerkelijk waren de antwoorden van twee kinderen die niet religieus zijn opgevoed. Een van hen benoemde dat je in de hemel voortleeft, de ander sprak over een ceremoniële begrafenis voor haar overleden goudvis. Zie Citaat 19.

Interviewer: En als een mens dan dood is, kan die dan denk je ooit weer levend worden?

Mila: Soms wel want dan kan je naar de hemel toe gaan en dan leef je een soort van nog wel. Maar dan zie je elkaar dan niet meer. Dus het is heel verwarrend.

Citaat 19. *Religie.*

Een mogelijke verklaring hiervoor is dat deze kinderen via de media zijn blootgesteld aan zulke uitspraken. Daarnaast waren enkele kinderen religieus opgevoed. Dit kwam bij sommige van hen tot uiting in het begrip over de subconcepten onontkoombaarheid en causaliteit. Onder andere Citaat 20 illustreert dit:

Interviewer: Wat gaat er dood?

Annat: Het lichaam gaat dood en de geest gaat naar de hemel.

Interviewer: Ja, en wat gebeurt er dan precies met je? Weet je dat ook?

Anna: Dan... Jezelf.. blijf dan...Als je.. Dan blijf je zelf op de bodem van de zee en je geest gaat nog steeds naar de hemel. Net als je in je graf zit dan gaat je geest ook naar de hemel.

Citaat 20. *Religie.*

De rol van directe ervaring met de dood

Uit de vragenlijsten van de ouders, kwam naar voren dat alle kinderen een directe ervaring met de dood hebben gehad. De meerderheid heeft een huisdier verloren. Enkele kinderen hebben daarnaast een familielid of kennis verloren. Zoals aangegeven hangt dit nauw samen met het subconcept onontkoombaarheid.

Verder hadden alle kinderen de afgelopen twaalf maanden een directe ervaring met de dood gehad. De recentheid van de directe ervaring met de dood speelde geen zichtbare rol in het begrip van de subconcepten. Dit bleek uit het feit dat ieder kind een ander niveau had qua begrip van de dood, ondanks de recentheid.

De rol van ouders

Verder bleek uit de vragenlijsten dat alle ouders over de dood praten met hun kind en hier goede ervaringen mee hebben. De manier waarop er over de dood wordt gesproken is veelal als een biologisch feit. Enkele ouders maken een combinatie tussen een biologisch feit en een verzachtende omschrijving. Bij de meerderheid komt dit onderwerp ter sprake op eigen initiatief van de ouder. Echter bespreken andere ouders dit pas op het moment dat de situatie hierom vraagt. Denk onder andere aan een situatie waarin het kind het onderwerp ter sprake brengt of de Corona crisis die vragen oproept.

Tijdens het interview bleek dat ouders vooral het gesprek begeleiden bij het subconcept causaliteit, daarnaast bij onontkoombaarheid en onomkeerbaarheid. Zo verwoordden de ouders de vraag op een andere manier, herhaalden zij de vraag of probeerden het kind gerust te stellen. Dit kan mogelijk verklaard worden doordat bij het concept causaliteit de kinderen de meeste moeite hadden om de vragen te beantwoorden. Zeer waarschijnlijk merkten de ouders dit onbegrip en probeerden hun kind te helpen. Bij veel kinderen was non verbaal zichtbaar dat zij het interview erg spannend vonden. Mogelijk zeiden de ouders daarom uitspraken als ‘Dat weet jij heel goed’.

Tot slot bleek uit de non verbale communicatie dat de kinderen niet erg onder de indruk waren van het filmfragment. Een enkeling werd emotioneel van het filmfragment, maar de meerderheid leek niet erg onder de indruk. Zo was de gezichtsuitdrukking zeer neutraal en maakten zij geen schrik geluiden. Dit hangt mogelijk samen met het feit dat alle kinderen al eens een directe ervaring met de dood in hun omgeving hebben meegemaakt, wat uit de vragenlijst naar voren kwam. Ook kan het feit dat zij specifiek dit fragment al eens hebben gezien of al eens eerder de dood hebben gezien in een filmfragment dit verklaren. Daarnaast hadden kinderen van acht jaar geen zichtbaar groter begrip van de dood dan kinderen van zeven jaar.

De eerste subconcepten bleken redelijk tot goed te zijn ontwikkeld, echter het vijfde subconcept causaliteit bleek nog niet volledig te zijn ontwikkeld. Een overzicht van hoe de subconcepten en de beïnvloedende factoren samenvallen is weergegeven in Bijlage E.

4. Discussie

Leeftijd en cognitieve ontwikkeling

Een waarschijnlijke verklaring voor het feit dat er verschil zit in het niveau van begrip van de verschillende subconcepten is de leeftijd en hiermee de cognitieve ontwikkeling die de kinderen hebben doorgemaakt. Begrip van het eerste subconcept onomkeerbaarheid vindt meestal plaats in het vijfde of zesde levensjaar (Slaughter & Griffiths, 2007). De kinderen hadden een leeftijd van zeven of acht jaar. Klaarblijkend dat het begrip van dit subconcept bij de kinderen zeer goed ontwikkeld was.

Daarnaast bleek begrip van de volgende subconcepten onontkoombaarheid, toepasselijkheid en beëindiging behoorlijk te zijn ontwikkeld. Onderling was hier wel sprake van verschil tussen de kinderen. Een mogelijke verklaring is het feit dat kinderen alle subconcepten ontwikkelen tussen de levensfase van zeven tot tien jaar (Slaughter & Griffiths, 2007). De kinderen hadden een leeftijd van zeven en acht jaar, dit kan er voor hebben gezorgd dat er enigszins verschil zit in het begrip van de eerste vier subconcepten onder de kinderen. Kinderen van acht jaar hadden geen zichtbaar groter begrip van de dood dan de zevenjarige. Begrip van het laatste subconcept causaliteit treedt ongeveer op in het tiende levensjaar (Speece & Brent, 1996). Het begrip van dit subconcept onder de kinderen was matig. Vermoedelijk doordat de kinderen jonger waren dan tien jaar en hiermee nog niet de volledige cognitieve ontwikkeling hebben doorgemaakt.

Deze beperkte cognitieve ontwikkeling verklaart ook waarom de ouders tijdens het interview vooral bij het subconcept causaliteit hielpen. Zeer waarschijnlijk merkten de ouders dit onbegrip bij hun kind en probeerden zij hun kind de goede richting in te sturen. Ook verklaart dit wat betreft causaliteit het feit dat de kinderen Corona apart noemden naast ziekten. Vermoedelijk hebben de kinderen nog geen begrip van wát er dan precies gebeurt als een persoon Corona heeft en dat dit overeenkomt met andere ziekten.

Onderzoeksontwerp

Kinderen vonden de vragen bij onomkeerbaarheid lastig. Dit wordt mogelijk verklaard door het feit dat dit ja en nee vragen waren. Adlit (2016) gaf aan zulke vragen te vermijden.

Daarnaast gaven de kinderen vaak na het zien van het filmfragment de juiste antwoorden. Dit kan verklaard worden doordat zij de tijd hebben gehad om rustig na te denken. Adlit (2016) gaf aan dat creatieve opdrachten handig zijn om het kind tijd te geven om dieper na te denken en te reflecteren over het antwoord. Het filmfragment kan mogelijk hetzelfde effect als een creatieve opdracht hebben bereikt.

Daarnaast bleek bij de vragen rondom onontkoombaarheid dat de kinderen na het zien van het

filmfragment uit zichzelf mensen noemden als dingen die kunnen sterven. Doordat de interviewers vooraf specifiek vroegen naar de categorie mensen kan het zijn dat de kinderen dit hebben geïnterpreteerd als hét sociaal gewenste antwoord. Adlit (2016) gaf aan dat kinderen tussen de vijf en acht jaar erg gevoelig zijn voor de verwachtingen van de onderzoeker en een sterke neiging hebben om te behagen. Dit kan een mogelijke verklaring zijn.

Tot slot leken verschillende kinderen gespannen tijdens het interview. Dit kan verklaard worden door het feit dat de interviews online plaatsvonden. Adlit (2016) gaf aan dat het online niet altijd even makkelijk is om een vertrouwensband op te bouwen. Echter kan ook het thema dood deze spanning hebben veroorzaakt.

Media en educatie

Veel kinderen gaven als oorzaak van sterven ‘Corona’ aan tijdens de vragen over het subconcept causaliteit. Een mogelijke verklaring hiervoor is het feit dat dit een uitgebreid besproken thema in de media is. Aangezien kinderen onder de acht jaar tegenwoordig gemiddeld drie uur per dag naar de media, waaronder films kijken (Rideout, 2013; Yu & Baxter, 2015) zit het onderwerp Corona vermoedelijk in hun zogenoemde *top of mind*.

Vaak kijken naar films, maar mogelijk ook specifiek naar *The Lion King* verklaart wellicht ook het feit dat kinderen niet erg onder de indruk waren van het filmfragment, omdat de dood meermaals in de media voorkomt zoals onder andere in Disney films (Cox et al., 2004). Ook geeft Sedney (1999) aan dat de media een indirecte manier van ‘dood educatie’ is, volgens haar kan dit net zo overtuigend zijn als de directe manier van leren. Dit komt overeen met de resultaten waarin alle kinderen na het zien van het filmfragment eerder correcte antwoorden gaven.

Daarnaast concludeerde Valkenburg (2015) in *Beeldschermkinderen: Theorieën over kind en media* dat bij de leeftijdsgroep vijf tot acht jaar, kinderen behoefte krijgen aan snellere en moeilijkere entertainment met wat minder vriendelijke hoofdpersonen in een avontuurlijke en spannende context. Aangezien dit filmfragment bestond uit een spannende context verklaart dit mogelijk het feit dat niemand bij het concept toepasselijkheid verwezen heeft naar een onsterfelijke zaak uit het filmfragment, omdat zij met hun aandacht bij de spannende gebeurtenis waren.

Realistisch narratief

Een mogelijke verklaring voor het beter begrijpen van het subconcept onomkeerbaarheid ná het zien van het filmfragment, is het feit dat er in het filmfragment sprake was van een realistisch narratief. In het fragment kwam duidelijk naar voren dat de dood onomkeerbaar is. Cox et al. (2004) bevestigden dat *The Lion King* een realistische weergave van de dood is en dus de subconcepten duidelijk illustreert. Dit bevestigt de bevinding van Longbottom en Slaughter (2018) waarin een realistisch narratief een positieve invloed kan hebben op het begrip van de dood.

Tevens is dit realistische narratief ook een verklaring voor het feit dat ná het filmfragment de meerderheid uit zichzelf ‘mensen’ benoemden die kunnen sterven bij onontkoombaarheid, in tegenstelling tot ervoor. Net als dat zij ná het filmfragment de vragen over of een dood persoon droomt, ademt of beweegt rondom het concept beëindiging correct beantwoordden in tegenstelling tot ervoor, zoals toegelicht in de resultaten.

Directe ervaring met de dood

Daarnaast is een waarschijnlijke verklaring voor het veelal noemen van een huisdier als ‘dingen’ die kunnen sterven bij het subconcept onontkoombaarheid de directe ervaring met de dood. Veel studies suggereren dat een directe ervaring met de dood de ontwikkeling van het concept ‘dood’ bevordert (Speece & Brent, 1984). Aangezien veel kinderen te maken hebben gehad met een huisdier die is overleden, is dit een mogelijke verklaring waarom huisdieren als eerst werden genoemd.

Longbottom en Slaughter (2018) suggereren dat directe ervaring met de dood voor kinderen onder de zes jaar de ontwikkeling van het concept ‘dood’ kan bevorderen, maar voor oudere kinderen niet. Uit de beschikbare vragenlijsten bleek dat alle kinderen de afgelopen twaalf maanden een ervaring hebben gehad met de dood. Voor de kinderen van zeven jaar betekent dit dat zij mogelijk een ervaring met de dood hebben gehad in hun zesde levensjaar, waarbij dit mogelijk het begrip van de dood heeft bevorderd.

Religie

Uit de resultaten bleek de rol van religie van invloed te zijn op de subconcepten onontkoombaarheid en causaliteit. Dit komt deels overeen met de studie van Candy-Gibbs, Sharp, en Petrun (1985) waarin zij aantoonde dat de subconcepten onontkoombaarheid en beëindiging beïnvloed werden door de religie van het kind. Beëindiging werd in deze studie niet zichtbaar beïnvloed door religie.

Rol van ouders

Alle ouders gaven aan al eens over de dood te hebben gesproken met hun kind. De meerderheid van hen bespreekt de dood op eigen initiatief, dit doet vermoeden dat de ouders dan ook redelijk op hun gemak met dit onderwerp zijn. Uit de studie van Nguyen en Rosengren (2004) bleek dat ouders van vier tot zesjarige kinderen het minst op hun gemak zijn wat betreft praten over de dood, in vergelijking met het praten over veroudering, ziekte, levensprocessen en voortplanting. Een mogelijke verklaring voor dit verschil is het feit dat dit onderzoek zes jaar geleden plaatsvond. In zes jaar tijd kan er veel veranderd zijn wat betreft onderwerpen die worden gezien als taboe. Echter is het aannemelijker dat dit verschil bestaat door de relatief kleine specifieke groep betrokkenen.

Enkele andere ouders gaven aan dat zij over de dood praten, omdat kinderen er zelf over beginnen. Dit komt overeen met de bevinding van Renauld et al. (2015), waaruit bleek 67 % van de kinderen zélf het onderwerp ‘dood’ aanhaalden bij hun ouders naar aanleiding van een gerepresenteerde dood in de media, het doodgaan van een huisdier of het doodgaan van een grootouder.

Beperkingen en vervolgonderzoek

Hoewel deze studie veel inzichten verschaft zijn er wel beperkingen te signaleren. Wat betreft de betrokken kinderen bestaat deze groep niet uit een evenredig aantal, namelijk één jongen en negen meisjes. Dit heeft mogelijk invloed gehad op de resultaten. Zo bleek uit het onderzoek van de Gezondheidsraad (2000) dat aandachtsproblemen vier keer vaker voorkomen bij jongens dan bij meisjes. Mogelijk waren de resultaten na het zien van het filmfragment slechter wanneer er meer jongens waren betrokken, door de beperkte aandacht. Ook bestond de steekproef uit tien participanten, dit is een vrij klein aantal om te generaliseren.

Wat betreft het filmfragment kan het een beperking zijn dat de meeste kinderen de film al eens gezien hebben. Mogelijk begrijpen zij het fragment goed door herkenning. Helaas kwam niet duidelijk naar voren wie het fragment voor het eerst zag en wie het fragment al eens had gezien.

De vragenlijst die door de ouders is ingevuld, beperkt zich tot schriftelijke communicatie. Op deze manier konden er geen conclusies getrokken worden uit mogelijke denkpauses, gezichtsuitdrukkingen en spreektempo. Ook zijn er twee vragenlijsten niet ingevuld, hierdoor kon er maar een conclusie getrokken worden op basis van acht vragenlijsten.

Wat betreft het interview is het een mogelijke beperking geweest dat de ouders aanwezig waren. Zo hebben zij mogelijk de resultaten beïnvloed door de kinderen te sturen. Echter

heeft dit ook het interview bevorderd door de kinderen een vertrouwd gevoel te geven. Daarnaast beperkt de studie zich tot een online interview. Wegens de Coronacrisis was er sprake van onmacht, desalniettemin heeft de thuisomgeving en het virtueel interviewen mogelijk de spanning bij het kind en hiermee de resultaten beïnvloed. Ook de gesloten vragen kunnen er voor hebben gezorgd dat het niveau van begrip niet goed getoetst kon worden. Door de interviewvragen te herhalen voor en na het filmfragment heeft ook dit mogelijk de resultaten beïnvloed, in plaats van de verscheidenheid in resultaten toe te rekenen aan het filmfragment kan dit ook veroorzaakt zijn door herkenning.

Het advies voor vervolgonderzoek is een soortgelijk onderzoek uit te voeren, echter met een groter aantal kinderen, bestaande uit een evenredig aantal jongens en meisjes. Dezelfde volgorde van vragen wordt gehandhaafd, maar het is slim de gesloten vragen om te zetten naar open vragen. Verder is het raadzaam een redelijk onbekend filmfragment te laten zien. Daarnaast is het verstandig ook met de ouders een fysiek interview te houden om achter dieperliggende informatie te komen wat betreft de rol van ouders. Tot slot is het goed het interview met het kind fysiek te laten plaatsvinden.

5. Conclusie

De vraag die in dit onderzoek centraal stond luidt;

'In hoeverre speelt het filmfragment, waarin de vaderleeuw komt te overlijden en het zoontje bij zijn lichaam rouwt om zijn dood, uit The Lion King uit 1994 een rol bij het begrip 'de dood' bij kinderen van zeven en acht jaar?'

De resultaten laten zien dat dit filmfragment een rol heeft gespeeld bij het beter begrijpen van de dood. Het is echter ook mogelijk dat de kinderen met behulp van het filmfragment zichzelf beter kunnen verwoorden door een concreet voorbeeld van de dood te *beschrijven*, maar dat het niveau van daadwerkelijk *begrip* vóór het zien van het filmfragment gelijk stond aan het niveau van begrip hierna. Ook is het ook mogelijk dat de kinderen ná het zien van het filmfragment de vragen beter kunnen beantwoorden, omdat zij deze al eens gehoord hebben. Desalniettemin kan geconcludeerd worden dat de kinderen ná het zien van het filmfragment verbaal en non verbaal de vragen over de subconcepten beter beantwoorden. Er kan gesteld worden dat door het zien van het filmfragment de kinderen zich beter over de dood konden uiten.

Hieruit blijkt dat een filmfragment, zoals uit *The Lion King*, waarin de dood en het verdriet dat erbij komt kijken op een realistische wijze wordt verbeeld als pedagogisch hulpmiddel kan dienen om in gesprek te gaan over de dood. Hiermee kan het begrip van de dood bij kinderen mogelijk worden vergroot. Kortom deze studie biedt een aanvulling op de bestaande literatuur over het begrip van de dood bij kinderen en de rol die films hierbij kunnen spelen.

Referentielijst

- Adlit. (2016). *Methodegids voor onderzoek bij kinderen en jongeren*. Geraadpleegd van http://d1e4k3tma157z3.cloudfront.net/attachments/488f3a65bd7501b5c80834f0f42cce7628a9c1d2/store/3e728b414b62d11ea0281de0e598de9d4ee8e62cb048070cb70f391331a4/Method+booklet_net.pdf
- Boeije, H., & Bleijenbergh, I. (2019). *Analyseren in kwalitatief onderzoek*. Amsterdam: Boom.
- Bonoti, F., Leondari, A., & Mastora, A. (2013). Exploring Children's Understanding of Death: Through Drawings and the Death Concept Questionnaire. *Death Studies*, 37:1, 47-60. doi: 10.1080/07481187.2011.623216
- Candy-Gibbs, S. E., Sharp, K. C., & Petrun, C. J. (1984–1985). The effects of age, object and cultural/religious background on children's concepts of death. *Omega: Journal of Death and Dying*, 15(4), 329–346.
- Cotton, C. R., & Range, L. M. (1990). Children's death concepts: relationship to cognitive functioning, age, experience with death, fear of death, and hopelessness. *J. Clin. Child Psychol.* 19, 123– 127. doi:10.1207/s15374424jccp1902_3
- Cox, M., Garrett, E., & Graham, J. A. (2004). Death in Disney films: implications for children's understanding of death. *Omega -Journal of Death and Dying*, 50(4), 267 -280.
- Das, E., den Elzen, N., & Hoppener, M. (2018). Hoe een virtuele vriend tandenpoetsen leuker maakt. Een empirische test van narratieve overtuigingsprocessen bij kinderen. *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, 46(2), 139-153.
- Dedding, C., Jurrius, K., Moonen, X., & Rutjes, L. (2013). *Kinderen en jongeren actief in wetenschappelijk onderzoek. Ethiek, methoden en resultaten van onderzoek met en door jeugd*. Houten: Lannoo Campus.
- Gezondheidsraad. (2000). *Diagnostiek en behandeling van ADHD*. Geraadpleegd van [file:///C:/Users/julie/Downloads/advies-diagnostiek-en-behandeling-van-adhd%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/julie/Downloads/advies-diagnostiek-en-behandeling-van-adhd%20(3).pdf).
- Grollman, E. A. (1991). *Talking about death: a dialogue between parent and child*. Boston, FL: Beacon Press.
- Hofstede, G., Hofstede G., & Minkov, M. (2010). *Cultures and Organizations*. Amsterdam: Business Contact.

- Kenyon, B. (2001). Current Research in Children's Conceptions of Death: A Critical Review. *Omega: Journal of Death and Dying*, 43(1), 63–91.
- Kijkwijzer. (z.d.). *Kijkwijzer*. Geraadpleegd van <http://www.kijkwijzer.nl/kijkwijzer>
- Koocher, G. (1973). Childhood, death and cognitive development. *Developmental Psychology*, 9, 369–375.
- Ladan, A., & Groen-Prakken, H. (2001). *Kinderen en de dood*. Assen: Koninklijke Van Gorcum BV.
- Lazar, A., & Torney- Purta, J. (1991). The development of the sub-concepts of death in young children: A short term longitudinal study. *Child Development*, 62, 1321–1333.
- Lee, J. O., Lee, J., & Moon, S. S. (2009). Exploring children's understanding of death concepts. *Asia Pac. J. Educ.* 29, 251–264. doi:10.1080/ 02188790902859020
- Longbottom, S., & Slaughter, V. (2018). Sources of children's knowledge about death and dying. *Phil. Trans. R. Soc. B*, 373: 20170267. doi: 10.1098/rstb.2017.0267
- Nguyen, S. P., & Rosengren, K. S. (2004). Parental reports of children's biological knowledge and misconceptions. *Int. J. Behav. Dev.* 28, 411– 420. doi:10.1080/ 01650250444000108
- Renaud, S. J., Engarhos, P., Schleifer, M., & Talwar, V. (2015). Children's earliest experiences with death: circumstances, conversations, explanations, and parental satisfaction. *Infant Child Dev.* 24, 157 – 174. doi:10.1002/icd.1889
- Rideout, V. (2013) *Zero to eight. Children's media use in America 2013*. San Francisco: Common Sense Media.
- Rosengren, K. S., Gutierrez, I. T., & Schein, S.S. (2014). Cognitive dimensions of death in context. *Monogr. Soc. Res. Child Dev.* 79, 62 – 82. doi:10.1111/mono.12079
- Sedney, M. A. (1999). Children's grief narratives in popular films. *Omega* 39, 315 – 324. doi:10.2190/ UN7P-9RXY-J9H5-BHN6
- Slaughter, V., & Griffiths, M. (2007). Death understanding and fear of death in young children. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 525-535.
- Speece, M. W., & Brent, S. B. (1984). Children's understanding of death: A review of three components of a death concept. *Child Development*, 55, 1671–1686.

Speece, M. W., & Brent, S. B. (1996). The development of children's understanding of death. In C. A. Corr & D. M. Corr (Eds.), *Handbook of children's death and bereavement* (pp. 29–50). New York, NY: Springer.

Tenzek, K. E., & Nickels, B. M. (2017). End-of-life in Disney and Pixar films: an opportunity for engaging in difficult conversation. *Omega-Journal of Death and Dying*, 1-20.

Toolan, M. (2001). *Narrative: A critical linguistic introduction (Vol. ,2nd ed.)*. London, England: Routledge.

Townley, K., & Thornburg, K. R. (1980). Maturation of the concept of death in elementary school children. *Educational Research Quarterly and California Journal of Educational Research Burlingame*, 5, 17 – 24.

Valkenburg, P. (2015). *Beeldschermkinderen: Theorieën over kind en media*. Amsterdam: Boom.

Worden, J. W. (2018). *Grief Counseling and Grief Therapy, Fifth Edition: A Handbook for the Mental Health Practitioner*. Amsterdam: Elsevier Health Sciences.

Yu, M., & Baxter J. (2015). *Australian children's screen time and participation in extracurricular activities*. Melbourne, Australia: Australian Institute of Family Studies.

Bijlagen

Bijlage A Informatiedocument ouders

INFORMATIE OVER HET ONDERZOEK

Naam onderzoek: Communicatie met kinderen over de dood: Het effect van film op het begrip dood bij kinderen van zeven jaar

Verantwoordelijke onderzoeker: Dr. L.M.C. Faro

Uitvoerder van het onderzoek: nader te bepalen, een Bachelor student Communicatie- en Informatiewetenschappen in het kader van zijn/haar afstudeeronderzoek

Inleiding

Wij vragen u en uw kind om mee te doen aan een wetenschappelijk onderzoek. Meedoen is vrijwillig. Om mee te doen is uw schriftelijke toestemming nodig. Voordat u beslist of u uw kind wilt laten meedoen aan dit onderzoek, krijgt u uitleg over wat het onderzoek inhoudt. Lees deze informatie rustig door en vraag de onderzoeker uitleg als u vragen heeft.

Beschrijving en doel van het onderzoek

In dit onderzoek willen we kijken of een fragment uit een film een bijdrage zou kunnen leveren aan een beter begrip over de dood bij kinderen. Dit is belangrijk omdat ook jonge kinderen in aanraking kunnen komen met de dood. Tot ongeveer het tiende levensjaar is het voor een kind moeilijk te begrijpen wat het betekent als een mens of dier doodgaat. Resultaten van wetenschappelijk onderzoek bij jonge kinderen tonen aan dat als een kind begrijpt dat doodgaan een biologisch feit is, dit gepaard gaat met een afname van angst voor de dood. Het is daarom, ook al vinden veel volwassenen dit complex en emotioneel, van belang al op jonge leeftijd met kinderen over de dood te spreken.

Wat wordt er van u en uw kind verwacht?

Vragenlijst ouders

In dit onderzoek wordt u in eerste instantie gevraagd een vragenlijst in te vullen. De onderwerpen die in deze vragenlijst aan de orde komen zijn: religie, de communicatie die u met uw kind heeft over de dood, en we vragen naar directe ervaringen die uw kind met de dood heeft, bijvoorbeeld de dood van een naaste maar ook de dood van een huisdier.

Interview kind

Uw kind wordt vervolgens telefonisch/via Skype/Zoom/FaceTime (we spreken dit via de mail met u af) geïnterviewd door de onderzoeker. De onderzoeker vult vervolgens een vragenlijst in met als doel toetsing van het begrip van de dood bij het kind.

Bekijken filmfragment uit de Lion King

Hierna wordt uw kind gevraagd online het toegezonden en voor deze studie geselecteerde fragment uit de *Lion King* (versie 1994, Kijkwijzer 6+) te bekijken. Dit is het fragment waarin

Mustafa, de vaderleeuw, komt te overlijden en Simba, het zoontje, bij zijn lichaam rouwt om zijn dood.

Vervolginterview kind

Hierna wordt uw kind opnieuw telefonisch/via Skype/Zoom/FaceTime geïnterviewd en vult de onderzoeker opnieuw de vragenlijst in. Doel is begrip van de dood te toetsen ná het bekijken van het fragment.

Het onderzoek zal ongeveer een uur duren.

Wat betekent het dat u en uw kinderen meedoen aan deze studie?

In de huidige situatie rond de uitbraak van het Corona virus kunnen wij ons voorstellen dat een gesprek over de dood emoties met zich mee kunnen brengen. We zijn ons daar terdege van bewust. We kunnen ons voorstellen dat erover praten met een onbekende emotioneel belastend kan zijn voor u en voor uw kinderen. Daar hebben we uiteraard alle begrip voor en houden we uiteraard rekening mee.

Aan de andere kant is het ook mogelijk dat u en uw kinderen er behoefte aan hebben om juist op dit moment uw ervaringen met ons te delen. Misschien omdat u en uw kind er vol van zijn, en erover vertellen soms ook kan helpen en zou kunnen leiden tot een beter begrip van de dood bij uw kind.

Vrijwilligheid

U en uw kind doen vrijwillig mee aan dit onderzoek. Daarom kunt u op elk moment tijdens het onderzoek uw deelname stopzetten en uw toestemming intrekken. U hoeft niet aan te geven waarom u stopt. U kunt tot twee weken na deelname ook de onderzoeksgegevens en persoonsgegevens van uw kind laten verwijderen. Dit kunt u doen door een mail te sturen naar de begeleider: **l.faro@let.ru.nl**.

Wat gebeurt er met mijn gegevens?

De onderzoeksgegevens die we in dit onderzoek verzamelen, zullen door wetenschappers gebruikt worden voor datasets, artikelen en presentaties. De anoniem gemaakte onderzoeksgegevens zijn tenminste 10 jaar beschikbaar voor andere wetenschappers. Als we gegevens met andere onderzoekers delen, kunnen deze dus niet tot u of uw kind herleid worden.

In dit onderzoek worden geluidsopnames gemaakt. Deze opnames worden gebruikt voor letterlijke uitwerking en analyse van wat er is gezegd. Deze geluidsopnames kunnen (door de unieke stem) niet volledig anoniem gemaakt worden maar de uitgewerkte teksten zullen wél geanonimiseerd worden en zo worden opgeslagen op een veilige plaats. Na afloop van het onderzoek zullen deze audiobestanden worden verwijderd.

U krijgt van ons een formulier waarop u toestemming voor het maken en gebruiken van deze opnames kunt aangeven.

Voor de interne administratie van dit onderzoek zijn ook persoonsgegevens nodig, zoals naam en geboortedatum van de deelnemers. Deze gegevens zijn alleen toegankelijk voor de onderzoeker en de gegevensbeheerder.

We bewaren alle onderzoeks- en persoonsgegevens op beveiligde wijze volgens de richtlijnen van de Radboud Universiteit.

Heeft u vragen over het onderzoek?

Als u meer informatie over het onderzoek wilt hebben, kunt u contact opnemen met Laurie Faro, e-mail: l.faro@let.ru.nl.

Ethische toetsing en klachten

Dit onderzoek is goedgekeurd door de Ethische Toetsingscommissie Geesteswetenschappen van de Radboud Universiteit (ETC-GW nummer 2020 – 9339)

Heeft u klachten over het onderzoek, dan kunt u contact opnemen met de verantwoordelijke onderzoeker.

Ook kunt u een klacht indienen bij de secretaris van de Ethische Toetsingscommissie Geesteswetenschappen Radboud Universiteit (etc-gw@ru.nl)

Voor vragen over de verwerking van gegevens in dit onderzoek kunt u contact opnemen met: dataofficer@let.ru.nl

Toestemmingsverklaring

Als u en uw kind aan dit onderzoek mee willen doen, vragen we u een toestemmingsverklaring te ondertekenen. Door uw schriftelijke toestemming geeft u aan dat u de informatie heeft begrepen en instemt met deelname aan het onderzoek.

TOESTEMMINGSVERKLARING

Naam onderzoek: Communicatie met kinderen over de dood: Het effect van film op het begrip dood bij kinderen van zeven jaar

Verantwoordelijke onderzoeker: *Dr. L.M.C. Faro*

Verklaring ouder/voogd

Ik heb de schriftelijke informatie over het onderzoek gelezen en het onderzoek is mij uitgelegd. Ik heb de gelegenheid gehad vragen te stellen over het onderzoek. Ik heb voldoende tijd gehad om na te denken over mijn deelname en over de deelname van mijn kinderen. Ik begrijp dat ik mijzelf en mijn kinderen op elk moment, zonder enige consequentie en zonder opgaaf van reden, uit de studie kan terugtrekken.

Ik geef wel/niet* toestemming aan de onderzoeker om eventuele interviews door middel van opnameapparatuur vast te leggen. Na afloop van het onderzoek zullen deze audiobestanden worden verwijderd.

Ik geef toestemming mijn gegevens en die van mijn kinderen anoniem te gebruiken voor het doel zoals omschreven in de schriftelijke informatie over het onderzoek.

Ik geef toestemming om mijn geanonimiseerde onderzoeksgegevens en die van mijn kinderen op te slaan op de beveiligde sites van de Radboud Universiteit Nijmegen.

Ik stem in met deelname van mij en van mijn minderjarig(e) kind(eren).

Naam minderjarig(e) kind(eren):

.....
.....
.....
.....

Naam: .....

Relatie tot de deelnemer:.....

Handtekening: .....

Datum: .....

Verklaring uitvoerend onderzoeker

Ik verklaar dat ik de hierboven genoemde ouder/voogd juist heb geïnformeerd over het onderzoek en dat ik mij houd aan de richtlijnen voor onderzoekers zoals verwoord in het protocol van de Ethische Toetsingscommissie Geesteswetenschappen.

Naam: .....

Handtekening: .....

Datum:.....

*graag aangeven of toestemming tot opname van het interview wel of niet wordt verleend

Bijlage C

Vragenlijst ouders

Onderzoek Ontwikkeling begrip dood bij kinderen en het effect van film

Vragenlijst ouders

1. Religie

- **Voedt u uw kind religieus op?**

- Ja
  - Welke religie? _____
  - Heeft deze religie naar uw idee invloed op hoe uw kind over de dood denkt en praat? _____
Zo ja, op welke manier denkt u dat het invloed heeft? _____
- Nee _____

Eventuele toelichting: _____

2. Communicatie over de dood

- **Praat u wel eens met uw kind over de dood?**

- Ja, ik heb dit al op eigen initiatief met mijn kind besproken.
- Ja, maar alleen omdat de situatie hierom vroeg (bijv. omdat uw kind er vragen over had of omdat het in de media werd besproken, bijv. nu met het Coronavirus).
- Nee, maar ik ben dit nog wel van plan.
- Nee, ik zal dit alleen doen wanneer de situatie hierom vraagt (bijv. bij vragen van uw kind over de dood of omdat het in de media wordt besproken, bijv. nu met het Coronavirus).
- Nee, ik ben niet van plan om hier binnenkort een gesprek met mijn kind over te voeren.

Eventuele toelichting: _____

- **Hoe ervaart u een gesprek over de dood met uw kind?**

- Moeilijk
- Emotioneel
- Prettig
- Vervelend
- Naar
- Goed
- Neutraal
- Anders, namelijk _____

Eventuele toelichting: _____

- **Hoe omschrijft u de dood of zou u dit beschrijven wanneer u dit aan uw kind uitlegt?**
  - Als een biologisch feit.
  - Met een verzachtende en verhullende omschrijving (zoals ‘een lange slaap houden’, ‘op reis gaan’, ‘naar de sterren gaan’).
  - Op een andere manier, namelijk _____

Eventuele toelichting: _____

3. Directe ervaringen met de dood

- **Heeft uw kind wel eens een directe ervaring met de dood gehad?**
  - Ja
    - Hoe dichtbij was deze ervaring?
      - Iemand overleden in het gezin
      - Iemand overleden in de familie
      - Een huisdier dat is overleden
      - Een dood vogeltje/ander dier tegengekomen op straat
      - Andere ervaring, namelijk _____
    - Hoe recent was deze ervaring?
      - Afgelopen 12 maanden
      - Vorig jaar
      - 2 jaar geleden
      - meer dan 3 jaar geleden
  - Nee

Eventuele toelichting: _____

- **Heeft u nog overige opmerkingen?** _____

Bijlage D
Diepte-interview kinderen

Toetsing van het begrip dood bij kinderen

<i>Subonderdelen</i>	<i>Interviewvraag</i>	<i>Scoringscriteria</i>
<i>Onontkoombaarheid/algemeenheid:</i>	<p><i>1. Noem een voorbeeld van iets dat dood gaat? / Als mensen niet worden genoemd wordt ook nog gevraagd: Gaan mensen dood?</i></p> <p><i>2. Gaan alle dingen die je benoemde in vraag 1 dood?</i></p>	<p>0 punten: het kind benoemt geen mensen als ‘dingen’ die dood gaan. En bij vraag 2 wordt aangegeven dan mensen niet dood gaan.</p> <p>1 punt: het kind benoemt geen mensen als ‘dingen’ die dood gaan. En bij vraag 2 wordt aangegeven dat mensen niet dood gaan. Of mensen werden in vraag 1 benoemd als dingen die dood gaan, maar in vraag 2 (bevestigingsvraag) werd benoemd dat mensen toch niet dood gaan.</p> <p>2 punten: mensen worden genoemd als dingen die dood gaan en er wordt benoemd dat mensen dood blijven.</p>
<i>Toepasselijkheid</i>	<i>3. Noem eens iets dat niet dood gaat</i>	<p>0 punten: enkel levende dingen zijn genoemd (zoals kinderen, honden, vissen, etc.).</p> <p>1 punt: een mix van levende en niet levende dingen zijn genoemd (zoals boeken, stenen, bomen, oude mensen, etc.).</p>

		2 punten: enkel niet levende dingen zijn genoemd (zoals huizen, hekken, stenen, etc.)
<i>Onomkeerbaarheid/permanentie</i>	<p>4. <i>Kan iemand die dood is ooit weer een levend mens worden?</i></p> <p>5. <i>Als een mens dood gaat en nog niet zo lang is begraven in een graf, kan hij of zij dan weer een levend persoon worden?</i></p>	<p>0 punten: vraag 4 en 5 zijn beide incorrect (antwoordt met 'ja' op beide vragen)</p> <p>1 punt: vraag 4 of 5 is correct beantwoord (Beantwoordt een vraag met 'nee')</p> <p>2 punten: vraag 4 en 5 zijn beide goed beantwoord (Beantwoordt beide vragen met 'nee')</p>
<i>Beëindiging</i>	<p>6. <i>Als mensen dood zijn</i></p> <p>a. <i>Hebben ze dan eten nodig?</i></p> <p>b. <i>Moeten ze dan naar de wc?</i></p> <p>c. <i>Hebben ze dan lucht nodig? Kunnen ze dan nog ademen?</i></p> <p>d. <i>Kunnen ze dan bewegen?</i></p> <p>e. <i>Dromen ze dan?</i></p> <p>f. <i>Hebben ze water nodig?</i></p>	<p>0 punten: twee of minder items correct (a)-(f)</p> <p>1 punt: meer dan 2, maar minder dan 6 items correct (a)-(f)</p> <p>2 punten: alle items correct (a)-(f)</p>
<i>Causaliteit</i>	7. <i>Kan je eens een voorbeeld geven waardoor een mens dood kan gaan?</i>	0 punten: het kind benoemt externe oorzaken van de dood (zoals een mes, als iemand een slecht persoon is)

	<p><i>En wanneer dat dan gebeurt, wat maakt het dat een mens echt dood is?</i></p>	<p>1 punt: het kind refereert naar het lichaam maar niet naar een biologische oorzaak (zoals een mes, want het snijdt in je lichaam)</p> <p>2 punten: het kind geeft een volledig en expliciete biologische oorzaak als antwoord (zoals een mes omdat het in iemands lichaam snijdt en al het bloed uit je lichaam stroomt waardoor je dood gaat)</p>
--	--	---

Tabel 1. *Vragen en scoringscriteria voor Death interview voor kinderen.*

Bijlage E
Debriefing familie

Radboud Universiteit

Geachte familie (naam deelnemende familie)

Enige tijd geleden heeft uw familie welwillend medewerking verleend aan het onderzoek *Communicatie met kinderen over de dood: Het effect van film op het begrip dood bij kinderen van zeven jaar*

Via dit schrijven spreken wij onze dank uit voor uw openheid en bereidwillige medewerking van u en uw kind.

We kunnen ons voorstellen dat u misschien behoefte heeft nog eens na te praten over hoe u en uw kind het onderzoek, en vooral het onderwerp, hebben ervaren. Uiteraard zijn we hiertoe gaarne bereid en in dat geval kunt u contact opnemen met Laurie Faro: l.faro@let.ru.nl

De door u en uw kind verstrekte gegevens worden, zoals we hebben afgesproken, anoniem en vertrouwelijk behandeld en opgeslagen.

Zoals afgesproken sturen wij, te zijner tijd, na afronding van het onderzoek, een overzicht van de resultaten.

We danken u nogmaals heel hartelijk voor uw medewerking.

Met vriendelijke groet,

Namens alle onderzoekers:

Dr. Laurie M.C. Faro

Bijlage F
Codeerschema

De kleuren zijn gekozen uit de tekstmarkeringskleuren uit de arceer functie van word.

Kleur	Code	Betekenis
Geel	Onontkoombaarheid/algemeenheid	Het begrip dat alles wat leeft ook dood gaat
Licht groen	Toepasselijkheid	Het begrip dat alleen levende 'dingen' dood kunnen gaan
Licht blauw	Onomkeerbaarheid/permanentie	Het begrip dat de dood blijvend is en dat er geen terugkeer naar het leven mogelijk is
Roze	Beëindiging	Het begrip dat alle processen in een lichaam op zullen houden te functioneren waarop de dood zal volgen.
Donkerblauw	Causaliteit	Het begrip dat dood uiteindelijk veroorzaakt wordt door afbraak van lichamelijke functies.
Rood	Variabele religie	Religieuze instructies, opvattingen van mensen in hun directe omgeving, culturele praktijken en blootstelling aan prikkels van de dood (bijvoorbeeld oorlog in het land van het kind)
Donkergroen	Variabele communicatie met ouders	Ouderlijke input over het onderwerp de dood.
Paars	Variabele directe ervaring	Directe ervaring omvat (1) de dood van een direct familielid of goede vriend, (2) de dood van een verder familielid, een kennis of een familievriend (3) of de dood van een huisdier
Donkerrood	Overig (open coderen)	Dingen die niet bij een van de bovenstaande codes horen.

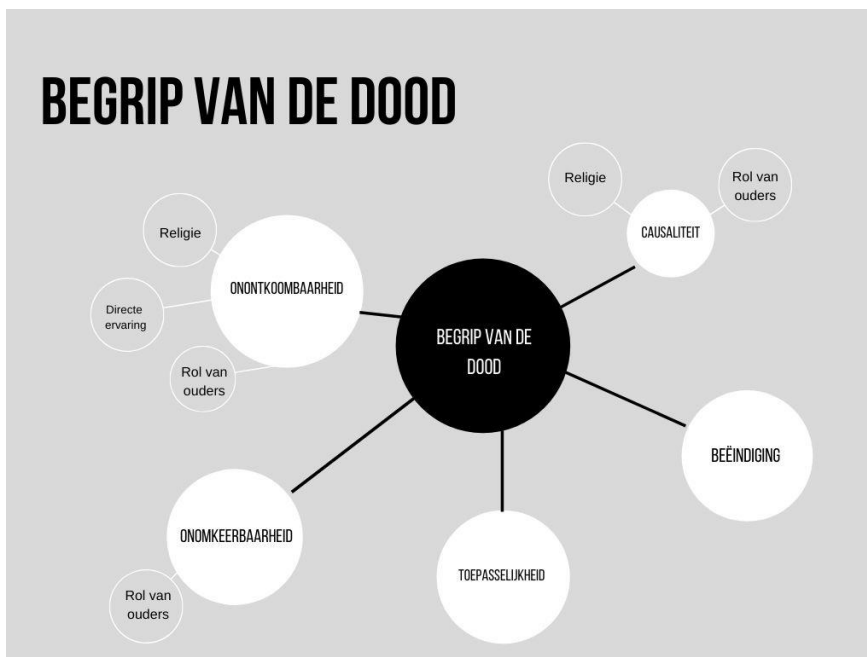
Tabel 2. *Tekstmarkeringskleuren.*

Bijlage G

Toelichting overzicht concepten

De grote van de witte cirkels geeft aan in hoeverre de kinderen begrip hebben van de subconcepten, zo is het begrip van het subconcept causaliteit klein vergeleken met de andere subconcepten.

Daarnaast geven de kleine grijze cirkels bij de subconcepten onontkoombaarheid, onomkeerbaarheid en causaliteit de factoren aan die het begrip van de betreffende subconcepten mogelijk beïnvloed hebben. Deze factoren kwamen zichtbaar naar voren tijdens het interview. Mogelijk hebben de factoren; de rol van de ouders, de rol van religie en de rol van directe ervaringen ook invloed gehad op de andere subconcepten toepasselijkheid en beëindiging. Echter zijn in de vragenlijst en tijdens het interview over de subconcepten toepasselijkheid en beëindiging deze factoren niet specifiek besproken of zichtbaar geworden en is het dus niet verwerkt in de illustratie.

Figuur 1. *Begrip van de dood concepten.*